

नेपालमा खस जाति
र
बुद्धधर्म

कार्यशाला गोष्ठी

(२०६६।४।३१ गते शनिवार)

कार्यपत्र प्रस्तोता

डा. केशवमान शाक्य

टिप्पणीकार

डा. दिलबहादुर क्षेत्री

आयोजक

धर्मोदय सभा

पो.ब.नं. ४०५३

बुद्धविहार , भृकुटीमण्डप, काठमाडौं, नेपाल ।

धर्मोदय सभा केन्द्रीय समिति, २०७५-२०७८						
क्र.सं.	पद	नाम	ठेगाना	फो. नं.	मोबाईल नं.	ईमेल
१	अध्यक्ष	यज्ञमान पति बज्राचार्य	कुलेश्वर, काठमाडौं	४२७८९५६	९८४१४०७५५९	
२	उपाध्यक्ष	लक्ष्मीदास मानन्धर	ठंहिटी, काठमाडौं	४२२९२११	९८५१०२५५४२	
३	उपाध्यक्ष	इन्द्र बहादुर गुरुङ	धापासी ९, बसुन्धरा	४०१६५१३	९८४१५१२७६५	
४	उपाध्यक्ष	पद्म ज्योति	ज्योति भवन, काठमाडौं	४२२१२९०		
५	उपाध्यक्ष	सुचित्रमान शाक्य	ज्वागल, ललितपुर	५२६०६५२	९८५१०४२३८२	
६	उपाध्यक्ष	रत्नमान शाक्य	पुल्चोक, ललितपुर	५५२१२२०	९८५१०३८९१७	
७	उपाध्यक्ष	त्रिरत्न तुलाधर	प्युखा, नयाँसडक, काठमाडौं	४२६०४७६	९८४१२८३९६१	
८	उपाध्यक्ष	डा.केशवमान शाक्य	नयाँबानेश्वर, काठमाडौं	४२३२०७०	९८५१०७६२०१	
९	महासचिव	सागरमान बज्राचार्य	डल्लु ढिम्मेलोह, स्वयम्भू	४३०१९८८	९८४१२४७३२८	sm_bajra@yahoo.com
१०	सचिव	अशोक नन्द बज्राचार्य	कुलेश्वर, काठमाडौं	४२४२६९१	९८५१०५३८००	abajra@hotmail.com
११	सहसचिव	कृष्णकुमार प्रजापति	नगदेश, थिमी	६६३४३६३	९८४१४८८३२९	
१२	कोषाध्यक्ष	नामग्याल श्रेष्ठ	प्युखा, नयाँसडक, काठमाडौं	४७२०८४१	९८५१०२३१३८	
१३	सहकोषाध्यक्ष	निर्मला कंसाकार	बुरांख्य, क्षेत्रपाटी	४२६२५७६	९८४१७८५१३४	nirmala@hotmail.com

प्रकाशकिय

आजभन्दा २६३६ वर्ष पहिले नेपालको पश्चिमी तराईको कपिलवस्तु राज्यमा शाक्यवंशी राजा सुद्धोदन र महारानी मायादेवीको छोराको रुपमा राजकुमार सिद्धार्थको जन्म भयो। प्राणी मात्रको साझा चाहना हुन्छ कि आफ्नो सबै इच्छा आकांक्षा पूरा होस्, कुनै प्रकारको दुःख कहिल्यै नहोस्, सधैं सुख शान्ति प्राप्त होस् तर कहिल्यै कसैको चाहना सधैंको निम्ति पूरा हुन नसक्नु वास्तविकता हो र यहि सुख, शान्ति, चाहना पूरा गर्न सबै सधैं अनेक प्रकारले प्रयत्नरत रहन्छन् र धर्म दर्शनको मूल विषय पनि सधैं यही भइरहन्छन्। शान्त र चिन्तनशील राज कुमार सिद्धार्थको प्रमुख चिन्ताको मूल विषय पनि यही हुने गरेकोले घरवार, राजपाट सबै त्यागेर २९ वर्षको उमेरमा आध्यात्मिक ज्ञान लाभको निम्ति तत्कालिन धर्म गुरुहरुको सगत गर्दै प्रयास गर्न थाले। तर ६ वर्षसम्म विविध प्रयास पछि अन्ततः कुनै पनि प्रचलित मान्यतामा सहि समाधान सम्भव नभएको निष्कर्ष निकाली स्वतन्त्र आत्म चिन्तन र मननमा एकाग्र हुँदै प्रयास गरेपछि जीवन जगतको सम्पूर्ण प्राकृतिक रहस्य (सत्यता) को आत्मबोध भयो। कहिल्यै कसैवाट नसुनेको यस्तो प्रत्यक्ष ज्ञानलाई वहाँले स्वयं अनुभव गरी वोध भएकोले आफूलाई वोध भएको व्यक्ति अथवा वुद्ध भनी घोषणा गरे।

वुद्ध भएपछि दुःख, कष्टले आक्रान्त मानिसहरुलाई आफूले प्राप्त गरेको ज्ञान सम्झाउन वहाँले संक्षिप्तमा चार आर्य सत्यको देशना गरे। (१) जीवन दुःखमय छ (२) आफ्नै अज्ञानतावश दुःखको कारण छन्। (३) जसलाई भावनात्मक स्तरमा बुझेर हटाउन सकिन्छ। (४) क्रममा अत्यन्त संयमित र सगज भएर सही तरिकाले प्रयास गरेमा जन्म जन्मान्तरको भवचक्र (जन्ममरण) वाट सधैंको निम्ति मुक्ति सम्भव छ।

हुनत वुद्धको बुद्धत्व अत्यन्त गहन विषय भएकोले यति सजिलै बुझ्न सम्भव छैन तर पनि बुद्ध शिक्षा बारे प्रारम्भिक मूल ज्ञानको विषय यही हो ।

अज्ञानतावस मिथ्या धारणाले ग्रस्त मानव समाजमा बुद्धको दुःख मुक्ति सन्देश अमृत नै भयो । राजादेखि रंकसम्म, ब्राह्मणदेखि अछुतसम्म, देश परदेशको सीमाभन्दा पर सबैले सबै ठाउँमा बिना कुनै भेदभाव बुद्ध शिक्षाबाट सबै अत्यन्त लाभान्वित भई अधिकांश व्यक्तिहरुको जीवन सार्थक भए । तत्कालिन अधिकांश शासकहरु बुद्धबाट प्रभावित भएर बुद्ध शिक्षा प्रसार गर्नमा सहयोगी भए । यहि सन्दर्भमा पश्चिमी नेपालमा लामो समय शासन गरेका खस जातिले पनि बुद्ध शिक्षा ग्रहण गरी यसको विकासमा ठूलो योगदान गरेको र कालान्तरमा यो विषय ओझेलमा पर्न गएको बारे अध्ययन र अनुसन्धान साह्रै महत्वपूर्ण विषय भएकोले नेपालको प्रमुख राष्ट्रिय बौद्ध संस्था धर्मोदय सभाले यस विषयमा एक कार्यशाला गोष्ठी आयोजना गरेको थियो । उक्त कार्यशाला गोष्ठीमा कार्य पत्र लेख्ने डाः केशव मान शाक्य र टिप्पणीकार डा. दिल बहादुर क्षेत्रीप्रति हामी आभारी छौं ।

काठमाडौंको चोभार स्थित सुलक्षण कीर्ति विहारमा २०६६/४/३१ को दिन आयोजित उक्त कार्यशाला गोष्ठीमा सहभागी हुन नसकेका थुप्रै विशेषतः खस समाजका साथीहरुले यस विषयमा निकै उत्सुकता देखाएकोले हामीले उक्त कार्यपत्र र टिप्पणीलाई सानो पुस्तकको रुपमा १००० प्रति छापेर वितरण गरेका थियौं र यो दोस्रो संस्करण प्रकाशित गर्न पाएकोमा म अत्यन्त खुशी छु ।

भवतु सब्ब मङ्गलं

मिति : २०६९/२/१५ — *सुचित्र मान शाक्य*

नेपालमा खस जाति र बुद्धधर्म

- डा. केशवमान शाक्य

भूमिका

नेपालमा आफूलाई खस क्षेत्रीको पहिचान दिने जातिभित्र तीन किसिमका सामाजिक समूहहरु विद्यमान छन्-मतवाली, तागाधारी र ठकुरी । यी तीनवटा समूहहरु नेपालका विशिष्ट प्रकारका क्षेत्रीहरु हुन् । नेपालमा संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र आएपछि यी समूहहरुले खस पहिचानमा आफूलाई पनि आदिवासी जनजातिमा सूचिकृत गर्नुपर्ने माग गर्न थालेका छन् । आदिवासी जनजातिको मौलिक परिभाषा अनुसार हिन्दू वर्णाश्रमभित्र नपर्ने समतामूलक समुदाय जस्को आफ्नै भाषा, संस्कृति र आदिथलो भएको भन्ने हो । खसले आफूलाई आदिवासी जनजाति भन्नुको तात्पर्य त्यो समुदायले हिन्दू वर्णाश्रम अनुसारको क्षेत्र पहिचान परित्याग गर्न खोज्नु हो । क्षेत्री

भनेको जाति नभै हिन्दू वर्णाश्रम अनुसार बाहुन, क्षेत्री, वैश्य, शुद्र मध्येको बाहुन पछिको दोश्रो दर्जाको सामाजिक वर्ण हो। खस भनेको जाति हो र नेपालको इतिहास विकासको क्रममा सुदूर पश्चिम नेपालमा विकास भएको आदिवासी हो। साथै खस जातिकै ठकुरी मध्येको शाह परिवारको राजतन्त्रको समाप्तिपछि यो जाति अब नेपालको एउटा जनजाति (Nationality) को रुपमा विद्यमान हुन आएको पनि हो। हाल खस जातिले कतै खस क्षेत्री, कतै क्षेत्री मात्र र कतै खस मात्रको पहिचान जातिय रुपमा संगठित गर्दै राज्य पुनर्संरचनामा सहभागी हुन आएको छ। संघीय शासन व्यवस्थामा खसान/कर्नाली राज्यको मागको साथै राज्यका सम्पूर्ण अंगमा समानुपातिक समावेशीकरण हुनुपर्ने नारा पनि उठाएका छन्।

यस कार्यपत्रमा उठाउन खोजेको विषय भनेको खस जातिसँग बुद्धधर्मको नाता के कस्तो रहेको छ र उनीहरुले आफूलाई हिन्दू भन्दा पनि बौद्ध भन्नुमा धेरै सार्थकता छ भन्ने हो। यस प्रतिवादको आधार भनेको सुदूर पश्चिम नेपालको खस जातिको सामाजिक र सांस्कृतिक स्वरुप र खस साम्राज्यको इतिहासमा देखिएको बुद्धधर्मको उच्च स्थान नै हो। साथै नेपालको वर्तमान

राजनैतिक बहसमा खस जातिले धर्म र जातिय राजनीतिमा खेल्नुपर्ने भूमिका बारे पनि स्पष्ट पारिनेछ।

खस को हुन् ?

खस जाति बारे अध्ययन अनुसन्धान गर्ने विद्वानहरुले खसहरु बारे अनेक अड्कलहरु गरेका छन्। खसहरुको उद्गम थलोको बारेमा विचार राख्नेहरुले पश्चिम इरानको खशिस्तान, ककेशस पर्वत, क्याश्पियनसागर, अफगानिस्तानको खस मरुभूमि र खस नदी, वाल्हीक प्रदेशको बडा खसान, हिन्दुकुश पर्वत, काशगर, काश्मिर, कुमाउँ गढवालको खसमण्डल हुँदै नेपालको पश्चिममा कर्नाली प्रस्रवण क्षेत्रमा रहेको खस साम्राज्यसम्म देखा पर्दछन्। हाल आएर नेपालका क्षेत्रीहरुले आफूलाई खस भएको दावी गरेका छन्।

नेपालको इतिहासको सन्दर्भमा नेपाली खसहरुको ऐतिहासिक थलो कर्नाली प्रदेश हो। खसहरु हिन्दू वर्णाश्रमबाट प्रभावित भएपछि क्षेत्री वर्ण धारण गरे, तर ईशापूर्व दोस्रो शताब्दीतिर रचिएको मनुस्मृतिमा झल्ल, मल्ल, लिच्छवि, नट, करण, खस र द्रविदलाई व्रात्य क्षेत्रीय भनिएबाट यिनीहरुलाई तल्लो दर्जाको क्षेत्रीको मान्यता

दिइएको बुभिन्छ । ब्रतबन्ध संस्कारका लागि अयोग्य तथा गायत्री जप नगर्ने भ्रष्ट क्षेत्रीहरुलाई ब्रात्य भनिन्छ भनेर मनुस्मृतिमा परिभाषित गरिएको छ । मनुस्मृतिमा खसहरुलाई कहिं ब्रषल (शूद्र) भएका क्षेत्रीय पनि भनेका छन् । कर्नाली प्रदेशका मतवाली क्षेत्रीहरुले मदिरा पिउने र जनाई नलगाउने प्रमाण हेर्दा खस क्षेत्रीको पुरानो रुप मान्दा अत्युक्ति नहोला । केही खस क्षेत्रीहरुलाई धेरै कालपछि मात्र बाहुनहरुले जनाई लगाइदिएको देखिन्छ ।

लगभग पाँचौं शताब्दीदेखि खस मूलका मानिसहरु कुमाउँबाट पश्चिम नेपाल प्रवेश गर्न थालेको अनुमान हुन्छ । बाह्रौं शताब्दी आइपुग्दा खस साम्राज्य स्थापना भए पछि खस अस्तित्व गौरवमय भएको देखिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहले वर्तमान नेपाल निर्माण गरिसकेपछि खसहरुको शासन व्यापक हुन गयो । शाहकाललाई खस अहंकारवादसम्म पनि भनियो । पश्चिम नेपालमा खस क्षेत्रीहरुको बाहुल्यता यद्यपि छ भने नेपालको जनसंख्यामा सबैभन्दा ठूलो जाति खस नै देखिन्छ । सन् २००१ को जनगणना अनुसार क्षेत्री (खस) हरु १७ प्रतिशत, बाहुनहरु १२ प्रतिशत, जनजातिहरु ३८ प्रतिशत, दलितहरु १३ प्रतिशत, मधेशी १४ प्रतिशत, मुस्लीम ४ प्रतिशत र अन्य

२ प्रतिशत छन् ।

बाहुनहरुले आफूलाई आर्य जाति मान्दछन् । आर्यहरुको उद्‌गम थलो हालको इरान (आर्यान), इराक (आर्याक), अरब (आर्याब), सिरिया (श्रीआर्य) आदि क्षेत्रहरु हुन् । यिनीहरु दक्षिण पाकिस्ताबाट छिरेर सिन्धुनदीको मैदान हुँदै गंगा नदीको मैदानतिर सर्दै आएका जाति हुन् र दश बाह्र शताब्दीतिर उत्तरको पहाडी भू-भाग छिरेको देखिन्छ । कर्नाली प्रदेशतिर बाहुनहरु थोरै संख्यामा छन् र धेरैपछि मात्र पुगेका हुन् । राजसत्ता प्राप्त गर्ने खसहरु ठकुरी वनेको र अन्य कतिपय खसहरु जनै लिएर तागाधारी-क्षेत्री वनेको निश्चित छ । ठकुरी र क्षेत्रीहरुमा धेरै संख्यामा मगर जाति पनि मिसिएका छन् । त्यस क्षेत्रमा पाइने दलितहरु भने खसहरु आइपुग्नु भन्दा पहिलेका अविकसित अनादिवासीहरु हुन सक्दछन् । मतवाली क्षेत्रीहरुलाई पावई खस पनि भनिन्छन् । रामनिवास पाण्डेको कथन अनुसार पावईहरु गोरखपुर नजिकको पावा राज्यबाट बुद्ध जीवत छँदै कोसलको हमलाबाट भागेका मल्लहरु हुन् । सत्तामा पुगेकाहरुले मल्ल थर लिएर ठकुरी पहिचान लिए भने अन्य मतवाली क्षेत्र भएर बसे ।

बुद्ध जीवित छँदै कोसलले शाक्य, कोलिए, मल्ल गणराज्यहरुमा हमला गरेका थिए। केही शाक्य र कोलियहरु भागेर काठमाडौं उपत्यका पसेको कुरा मूलसर्वास्तिवाद सूत्रमा उल्लेख गरिएको छ। केही शाक्य र कोलियहरु कर्नाली प्रदेशतिर पनि पुगेको कुरा यशोवर्माको (अछामि राऊला) अछाम जयगढको चौतारीमा ठड्याइएको एक शिलापत्रमा "ॐ मणिपद्मे हूँ महामण्डलेश्वर बुद्ध कुलावतार श्रीं यशब्रम्हश्चिरं जयतु" लेखिएको बाट केही संकेत मिल्दछ।

खस साम्राज्यको बौद्ध इतिहास

वर्तमान नेपालको मध्य र सुदूर पश्चिमाञ्चल खस साम्राज्यको इतिहासभित्र पर्दछन्। यो क्षेत्र कर्नाली प्रस्रवण क्षेत्र पनि हो। पृथ्वी मल्लको दुल्लु स्थित ढुंगाको प्रसिद्ध कीर्तिस्तम्भ अभिलेख (वि.सं. १४१४) यस क्षेत्रको बौद्ध इतिहासको सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्रमाण बन्न गएको छ। यो शिलालेखको दुवै पाटाको शिरमा बौद्ध चैत्य, प्रसिद्ध बौद्ध मन्त्र "ॐ मणि पद्मे हूँ" रञ्जना लिपिमा अङ्कित छ। यस कीर्तिस्तम्भमा पृथ्वी मल्ले आफ्ना बाबु पुण्य मल्ल र आमा शकुनमाला तथा आफ्नी रानी र छोरीका नाम समेत

लेखाएका छन् ।

यस देशको बौद्ध इतिहास र खस साम्राज्यको इतिहास तिब्बतको खारी प्रदेशका राजा नागराज जावेश्वरले विक्रम सम्वत् बाह्रौं शताब्दीको मध्यतिर कर्नाली प्रदेशका पाल राजाहरुलाई पराजित गरी जुम्ला सिञ्जालाई राजधानी वनाएर शासन चलाएपछि शुरु हुन्छ । तिव्वतमा बुद्धधर्मको प्रभाव बलियो रहेकोले नागराज बौद्ध हुनु स्वाभाविक थियो । तिव्वत वंशावलीमा नागराज पहिले बौद्ध भिक्षु बनेको उल्लेख छ ।

नागराजको शासन कुमाउँ गढवालसम्म फैलिएको थियो । गढवाल बाराहटमा प्राप्त बुद्धमूर्तिको पादपीठमा रञ्जना लिपिमा भट्टारक नागराजले राखेको स्तुप भन्ने एउटा संक्षिप्त अभिलेख प्राप्त भएकोले नागराजको साम्राज्यको फैलावट गढवालसम्म थियो । साथै त्यहाँसम्म पनि बुद्ध धर्मावलम्बीहरु थिए भन्ने कुराका संकेत मिल्छ । नागराजपछि चाप, चापिल्ल, क्राशिचल्ल, क्राधिचल्ल राजा भए । क्राधिचल्ल पछि राजा भएका क्राचल्ल देव (वि.सं. १२६४-८०) नागराजपछि जस खस साम्राज्यको इतिहासमा उल्लेखनीय रहे यिनैका पालादेखि तिथिमिति युक्त इतिंहासको प्रमाणित जानकारी हुन थाल्दछ । आफूलाई परमसौगात (वुद्धका ठूला उपासक) लेखाई वौद्ध धर्मको

प्रवल अनुयायी भएका थिए। तिब्बतको वंशावलीमा उनले ७० ब्रे तौलको सुनको मञ्जुघोष, २४ ब्रे तौलको सुनको स्तुप, सेता चाँदीका ५०० रुपियाँको शम्बर र १२०० रुपियाँको मैत्रेय बुद्धमूर्ति अर्पण गरेको बताइएको छ।

क्राचल्ल पछि उनका छोरा अशोक चल्ल (वि.सं. १२८०-१३४४) राजा भए। अशोक चल्लको पालामा खस साम्राज्यमा कर्नाली प्रदेश, गण्डकी प्रदेश, खारी प्रदेश, केदारखण्ड कुमाउँ-गढवाल र संभवतः लद्धाख समेत समाविष्ट थिए। खस साम्राज्यको सबैभन्दा प्रतापि सम्राट् अशोक चल्ललाई 'सपादलक्ष शिखरि क्षमापाल चूडामणी' (सवालख पर्वत देशका राजाहरुका मुकुटमणी) भन्ने वाक्य कुमाउँ गढवालका पुरुषोत्तमसिंहले बोधगयामा बुद्धमूर्ति सहितको गन्धकुटि बनाउँदा अभिलेखमा लेखेका छन्। अशोक चल्ललाई 'अभिनव बोधिसत्वावतार' को रुपमा वर्णन गरिएको छ। मगध राजा अशोकले जस्तै आफैले धर्मयात्रा गर्न नसके तापनि बौद्धहरुले धर्मयात्रा गर्नुपर्ने संवेजनीय स्थानमा दानधर्म गरेको अभिलेख पाइएको छ। बोधगयाको एउटा अभिलेखमा प्रवरमहायानका अनुयायी परमोपासकको सारा गुणधर्म सम्पन्न भएका श्रीमद् अशोक चल्ल देवको दानको वर्णन छ। यस अभिलेखले अशोक चल्ले आफ्ना

पुज्य काशिमर पण्डित भदन्त गुचपथी, राजगुरु पण्डित मुशल, शंकरदेव आदि पात्र (भारदार) पठाएर बुद्धमूर्ति निधान गरी विहार बनाएको वर्णन छ। अर्को अभिलेखमा प्रवरमहायानका अनुयायी परमोपासक हेवज्रका चरणरुपी कमलका धुलाका भ्रमरा वा राजाहरुमा सपादलक्ष (सवालाख) पर्वत शिखरका खस देशका महाराजाधिराज श्री अशोक चल्लका कान्छा भाई राजकुमार श्री दशरथका सेवा गर्ने भण्डारिक सत्यवचन बोल्ने, बोधिसत्वको अनुशरण गर्ने क्षेत्रीय कुदलीप श्री सहणपालको दानधर्मको वर्णन छ।

अशोक चल्लको पालामा कर्नाली प्रदेशमा राखेका बुद्धमूर्ति, विहार र चैत्यहरुका अन्य भग्नावशेषहरुमा दुल्लु पादुकास्थानका अक्षोभ्य बुद्धमूर्ति खस साम्राज्य कालको सबभन्दा महत्वपूर्ण देखिन्छ। एउटा शिलास्तम्भमा कुँदिएको यो बुद्धमूर्ति अति सुन्दर छ। यसमा कुँदिएका अभिलेखमा 'ॐ नमो बुद्धाये। स्री अशोक चल्लदेव स्चिरंजयतु। सउना कार्की र साऊका कर्क्यानिको देवलः।' लेखिएको छ। यस अभिलेखमा उल्लेखित यो बुद्धमूर्ति बनाई चढाउने व्यक्तिहरु सउना कार्की र साऊका कर्क्यानि भएकोबाट त्यसबेलाका साऊँद र सौका जातिका कार्कि/कर्क्यानि (कर अधिकारी) रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ। त्यसबेला राजाहरु मात्र नभई

कर्मचारीहरु समेत बौद्ध रहेको देखिन्छ भने त्यस भेगका आदिवासी साऊँद र सौकाहरु पनि बौद्ध भएको कुरा प्रमाणित हुन्छ। यो अभिलेख खस भाषामा लेखिएका पहिलो लिखित प्रमाण पनि हो। यसबाट खस भाषाको अभिलेख रुप अशोक चल्लकै पालामा शुरुआत् भएको देखिन्छ।

सुर्खेतस्थित हाल भग्नावशेष रुपमा रहेको काँक्रेविहार उनैका पालामा निर्माण भएको महशूस हुन्छ भन्ने कुरा प्रा. डा. सूर्यमणि अधिकारी तर्क गर्नुहुन्छ। अशोक चल्लपछि उनको छोरा जितारी मल्ल राजा भए। जितारीले चल्ल थर छोडी मल्ल पद धारण गर्न शुरु गरेका हुन्। रामनिवास पाण्डेका अनुसार यो मल्ल पद धारण गर्नुको पछाडि यो वंश पावा कुशिनगरबाट आएका मल्लहरु हुन्भन्ने देखाउन पनि हुन सक्दछ। जितारी मल्लले नेपाल उपत्यका तीन चोटी आक्रमण गरे र स्वयम्भू र बुंगमलोकेश्वरको पूजा गरेका थिए। ललितपुरमा एक महिना बसी यसलाई पाटन नाउँ राखे भने कान्तिपुरको काठको मन्दिरलाई काठमाडौं नाम राखेका हुन्। अशोक चल्लका अर्का छोरा आनन्द मल्ल भोटको शाक्य गुम्बामा भिक्षु बनेको थियो। आनन्द मल्लले स्वर्णपत्रमा बौद्ध ग्रन्थ 'कंग्यूर' सार्न लगाएका थिए। आनन्द मल्ललाई पनि "श्री हेवज्रपादपद्म परिचर्या परायण"

भनेर लेखिएको छ । सिञ्जाका ठकुरीहरुले आनन्द मल्ललाई आफ्ना पुर्खा जालन्धरी राजा भनेर मान्दछन् ।

जितारी मल्लको देहान्तपछि आदित्य मल्लभन्दा पहिले भतिजा रिपु मल्ल दुई वर्ष (वि.सं. १३९९-७०) मात्र भए पनि राजा भएर प्रसिद्धि कमाएको थियो। गोपाल वंशावली अनुसार वि.सं. १३६९ मा खसिया राजा रिपु मल्लले बुंगमतीमा न्हवन गराउनुभयो, सन्हं चढाउनुभयो । ग्वलमा प्रसं बस्नुभयो, स्वयम्भू चैत्यमा वान्ह सर्वात (बाहालमा भिक्षु भएका सबैलाई) भोज खुवाई १८ दिन जति बसेर फर्के। रिपु मल्लले लुम्बिनी र निग्लहवाका अशोक स्तम्भमा प्राचीन नेपालाक्षरमा "ॐ मणिपद्मे हूँ, श्री रिपु मल्लस्थिरं जयतु १२३४" कुँदाएका थिए । सुर्खेत कांक्रेविहारमा रिपु मल्लको समयमा "अभिसमयालंकार" भन्ने बौद्ध ग्रन्थ सार्ने काम भएको थियो। यस ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा "विक्रम संवत् १३७० फागुण कृष्ण द्वितीया, शनिवारका दिन सुर्खेतमा राजराजेश्वर लोकेश्वर श्री रिपु मल्लदेवको राज्यमा यो ग्रन्थ "अभिसमयालंकार" सारियो लेखिएको छ । यो ग्रन्थ तिब्बतको पोष्करण गुम्बामा सुरक्षित रहेको थियो। तिब्बती वंशावलीले रिपु मल्ललाई "धेरै भारतीय राज्यका अधिपति" भनिएको छ। सिञ्जाको

चौकीखोला नजिक रहेको एक अभिलेख अनुसार रिपु मल्लले लोकनाथको पाउको ध्यान सम्बन्धी सर्ब अर्थ (मनोकामना) सिद्ध हुने "लघुरत्नत्रय" भन्ने विद्या (पुस्तक) लेखेको कुरा उल्लेख छ।

आदित्य मल्लको राज्यकालपछि उनका छोरा कल्याण मल्ल राजा नहुँदै दिवंगत भएका र नाति प्रताप मल्ल राजा हुनुभन्दा पनि भिक्षु हुन रुचाउँदा राजगद्दीमा उनका छोरी ज्वाई पुण्य मल्ललाई राजा बनाइयो। यहिं नागवंश टुंगिन्छ र गेलावंशको जयपालको छोरो पुण्यपाललाई डोलाजी प्रथा अनुसार पुण्य मल्लको नाउँले पहिलो राजाको राज्यभार पाएको देखिन्छ। पुण्य मल्लले आफूलाई "श्री घनाराधनागतप्राज्यरक्षाक्षम" अर्थात् बुद्धको आराधनाले पाएको ठूलो राज्य रक्षा गर्न सक्षम भएको भनेको छ। वि.सं. १३९१ मा पुण्य मल्लको पालामा नेपाल उपत्यका आक्रमण गरेका थिए। शाके १२५० को ताम्रपत्रमा गोर्खा ताघवाई गुम्बामा व्यवस्था बाँधिदिएको पाइएको छ। शाके १२५८ को एक नकपत्रमा "अत्र साक्षिणौ सूर्यचन्द्रमसौ वुद्धधर्म संघः" लेखिएकोले उनले सूर्य, चन्द्रसँगै बुद्ध, धर्म, संघलाई पनि साक्षी रुपमा उल्लेख गरेको छ। शाके १२५९ को अर्को कनकपत्रमा "परमेश्वरपरमसौगात कुल कमल"

लेखिएको छ।

पुण्य मल्लका जेठो छोरा श्री मल्ल थियो र दुल्लुको प्रसिद्ध शिलास्तम्भ राख्ने पृथ्वी मल्ल अर्को छोरा थियो। श्री मल्ल राजा नहुँदै दिवंगत भएकोले पृथ्वी मल्ल राजा भए। पृथ्वी मल्ले पूर्वतिर नेपाल उपत्यका, पश्चिमतिर, कुमाउँ, गढवाल, उत्तरतिर तिब्बतको पश्चिम भूमि र दक्षिणतिर सुर्खेतसम्म अधिनमा राखेको देखिन्छ। पृथ्वी मल्लले आफ्नो राज्यमा बसेका सबै भिक्षुहरु, ब्राम्हण, धर्मभाणक र सुत्तधरहरुलाई सबै प्रकारका कर नलिने गरेको कुरा दुल्लु शिलास्तम्भमा लेखिएको छ। धर्मभाणक र सुत्तधर शब्दहरु बुद्ध शासनको इतिहासमा अत्यन्त प्रद्धिस र महत्वपूर्ण छन्। बुद्धको उपदेश (त्रिपिटक) चतुर्थ संगायनाबाट श्रीलंकामा लिपिवद्ध हुनुभन्दा अगाडिसम्म गुरु शिष्य परम्परामा कण्ठ गर्न लगाउने निकाय मध्येका सुत्तपिटक कण्ठ गर्ने भिक्षुहरुलाई सुत्तधर र अभिधर्मको उपदेश दिनेहरुलाई धर्मभाणक भनिन्छ। उनका पालामा अमात्य जगतसिंह राउलाको रेखदेखमा तराईबाट शीतकालीन राजधानी दुल्लु र ग्रीष्मकालीन राजधानी सिञ्जा हुँदै दक्षिण-पश्चिमी तिब्बत जाने मार्गलाई सुधार गरी राजमार्गको रुप दिइएको थियो। राजमार्गको किनारमा धर्मशाला र

पनेराहरु निर्माण गरिएका थिए । दुल्लुबाट कालिकोट जाने बाटोमा हाउडीको लेकनेर ओडार जस्तो प्रस्तर निर्मित धर्मशाला अद्यावधि छ । दुल्लुको उकालोमा अमात्य देववर्माले वनाएको पात्थर नाउलीमाथि पाँचवटा चैत्य बनाएको कुरा शाके १२७६ को शिलालेखले प्रमाणित गरेको छ । त्यस्तै अछामको कूची चैत्यको शाके १२७६ को शिलालेखमा "श्री देव वर्मा जय पुण्येन सर्वे सत्वा सुखिनो भवन्तु" वाक्य लेखिएको छ । शाके १२२७ को दुल्लु दुल्लभेश्वरको जयसिंहको शिलालेखमा "ॐ मणिपद्मे हूँ.....सुखावतिं मोदतु" लेखिएको छ । अछाम घोडासैन स्थित तारादेवीको शिलालेखमा "ॐ मणिपद्मे हूँ श्री तारादेवीश्चरंजयतु" लेखिएको छ । दुल्लु वालभैरवस्थित जयसिंहको शिलालेख, कालिकोट देवारगौंडाको जगतिसिंहको शिलालेख, कालिकोट थर्पुको शिलालेखमा "ॐ मणिपद्मे हूँ... एतत्पुण्य फलाञ्जीयात्पृथ्वीमल्ल नृपश्चिरम्, "मंगलं भवतु श्री पृथ्वीमल्लदेव" "अन्येनपुण्येन सर्वे सत्वाः सुखिनो भवन्तु । धर्मराज पृथ्वी मल्लः शुभं भवतु ।" लेखिएको छ । पृथ्वी मल्लको शाके १२८० को मुडेदेवल शिलालेखमा "चिरंतनजलाधारोपरिचैर्त्यत्रकारिता" लेखेको बाट त्यहाँ पानी पिउने धारा र चैत्य वनाइदिएको बुझिन्छ ।

बुद्धधर्ममा आस्था भएका पृथ्वी मल्ललाई "परमधार्मिक परमकल्पद्रुमावतार" भनिएको छ । प्रा. जिसेप टुचीको विश्लेषणअनुसार पृथ्वी मल्लको ठूलो आकांक्षा थियो र यसलाई साकार पार्न उनले अथक प्रयास पनि गरे । तर यस्तो लाग्छ कि कहिं गएर उनले ठूलो विपत्तिको सामना गर्नुपर्‍यो । पृथ्वी मल्ल निःसन्तान भएकोले जानन्धरी मल्लका नाति तथा रिपु मल्लका माहिला छोरा सूर्य मल्ल खस साम्राज्यको सिंहासनमा पुनः नागराजका पुरुष सन्तानको रुपमा पुगेको कुरा श्रीपाली वंशावलीबाट देखिन्छ । तर पृथ्वी मल्लको अन्तिम समयतिर नै खस साम्राज्य चरमराउन थालेको देखिन्छ । उनकै पालामा डोटी प्रदेश, खारी प्रदेश र कुमाउँ-गढवाल स्वतन्त्र भए ।

पृथ्वी मल्लको राज्यकालमा यशोवर्मा अत्यन्त प्रभावशाली महामात्य थिए । उनलाई "अछामि राउला" पनि भनिएको छ । एउटा दानपत्रमा उनका सन्तानहरु जेयतवर्मा, श्रीवर्मा, सुजानवर्मा र सुमेरुवर्माको नाम दृष्टिसाक्षीको रुपमा देखिएका छन् । राज्यका महत्वपूर्ण व्यक्तिहरु प्रायः दृष्टिसाक्षीमा रहने गर्दथे । वर्मान्त नामधारी उपयुक्त व्यक्तिहरु "राउला" विशेषण लगाइएको छ । "राउला" पद राजपुत्रको पर्यायवाची मानिन्थ्यो । एउटा

अति चाखलाग्दो विषय भनेको यशोवर्मालाइ "बुद्धकुलावतार" भन्नु हो। यसले कहिं कपिलवस्तुका शाक्यहरुका सन्तानहरु नै वर्मा भएर बसेका त होइनन् भन्ने प्रश्न पनि गर्न सकिन्छ।

पृथ्वी मल्लले बुढेसकालमा राजकाजमा ध्यान दिन छाडेकाले सिञ्जाका भारदारहरु प्रशासनमा आ-आफ्नो पकड जमाउन आपसमा होडबाजि गर्न थाले। यो सत्ता संघर्षमा यशोवर्माले अरु सबैको प्रभावलाई समाप्त पारेर पृथ्वी मल्लका सबभन्दा शक्तिशाली महामात्य बने। उनका सन्तानहरुले प्रशासनमा आफ्नो नियन्त्रण कायम राखे। विशेष गरेर महामात्य तथा महामण्डलेश्वर यशोवर्मा, महामात्य सुजनवर्मा, महामण्डलेश्वर मेदिनीवर्मा, मण्डलीय रुपनारायण संसारवर्मा हुँदै मलयवर्माको पालामा महाराजाधिराज नै भएर वर्मा परिवारको प्रतिस्था बढाएको देखिन्छ। तर मलयवर्माका १२ छोराहरुमा खस साम्राज्य वाँडफाँड भएर विघटन भए। विघटनमा कुमाउँ गढवालतिर गरुड ज्ञानचन्द, तिब्बतमा चाङ्ग-चुव ग्याल्त्सेन, डोटीमा रैका निरयपाल, जुम्लामा कल्याल बलिराजले राज्य स्थापना गरे। वर्मा परिवारका महत्वाकांक्षी सदस्यहरुले सल्यान, जाजरकोट, डुल्लु, अछाम, दैलेख, दर्ना, छिल्ली, माल्नेटा राज्यहरु चलाए। बझाङ भेकका रजौटाहरु यशोवर्माकै

सन्तान भएता पनि पछि कुनै समयमा वंश परिवर्तन भएको र नयाँ राजपरिवारले "सिंह" लेख्न थालेको बुझिन्छ। सिंह वंशीका राज्यमा बझाङ, बाजुरा, थलहरा र दाङ थिए। गण्डकी प्रदेशमा पर्वत र गलकोटमा राजाहरु पनि मलयवर्माकै सन्तान मानिएका छन्। अन्तमा खस साम्राज्य यसरी बाइसे राज्यहरुमा विभाजन भए।

खसही बौद्ध हुन्

खस साम्राज्यमा बुद्धधर्म राजकीय धर्म रहेको थियो। नागराज जावेश्वर र उनका उत्तराधिकारी राजाहरु बौद्ध धर्मका ठूला अनुयायी भए। राजा र राजपरिवार मात्र नभएर कार्कि, राऊला, राउत, वर्मा, सिंह, थापा, भण्डारी, सेजवाल कुंवर, खड्का जेइसी जस्ता प्रभावशाली भारदार र सामन्त पनि बुद्धधर्ममा प्रवल आस्था राख्दथे भन्ने कुरा उनीहरुले राखेका शिलालेख, कनकपत्र, रजतपत्र, ताम्रपत्रबाट देखिन्छ। शिलालेखमा "ॐ मणिपद्मे हूँ" र राजाहरुलाई "परमसौगात", "प्रवरमहायानयिन", "हेवज्रपादपद्मप्राज्य-राज्य रक्षाक्षम" इत्यादि भनिएकोले खस साम्राज्यको राजकीय धर्म बौद्ध धर्म भएको प्रष्ट हुन्छ। दानपत्रहरुमा बुद्ध, धर्म, संघ साक्षी राखिएकोबाट पनि राजकीय धर्म रहेको कुरा देखिन्छ।

कर्नाली प्रस्रवण क्षेत्रमा पश्चिमतिरबाट खसहरु प्रवेश गर्नु अगाडि त्यस क्षेत्रमा मस्तो मान्ने आदिवासीहरु थिए । पछि पावाका मल्लहरु, कपिलवस्तुका शाक्यहरु, कोलियका मगरहरु, खारप्रदेशका जाडहरुले बुद्धधर्म ल्याए । श्रीपाली वंशावलीमा नागराजले वडुवालराजा, रावलराजा, पालराजा, थापाराजा, खड्काराजा, विष्टराजा र जाडेराजालाई मारेर खारीकोटको राज्य बढाएको र सिंजानगरीमा दरवार खडा गरेको उल्लेख हुनुबाट खस साम्राज्य खडा हुनु अगाडिको राजनैतिक परिवेशको अन्दाज लगाउन सकिन्छ ।

नवौं शताब्दीमा शंकराचार्यले बौद्ध मार्गीहरुलाई आक्रमण गर्नु अगाडि बदरीनाथ र केदारनाथमा समेत बौद्ध पुजारी भएको र पछि दक्षिण भारतीय ब्राम्हणहरुलाई पुजारी बनाएको उल्लेखबाट कुमाउँ गढवालदेखि पूर्वी पहाडहरुमा बुद्धधर्म फैलिएको कुरा त्यस भेगमा पाइएका बौद्ध धर्मसँग सम्बन्धित मूर्ति र अभिलेखबाट सिद्ध हुन्छ । कुमाउँ भेगका खस राजाहरु खारी प्रदेशमा शासन गर्न पुगे । त्यसै बेला तिब्बतमा बौद्ध धर्म बिरोधी फेरि सशक्त भएर आयो । खारी प्रदेशमा आएर खस राजाहरुले बुद्धधर्मलाई राजकीय धर्ममा स्थापित गऱ्यो । नागराजका सन्तानहरुले आफ्नो साम्राज्य र प्रभाव कुमाऊँ गढवालतिर फेरि फैलाएका थिए । अशोक

चल्लको पालामा यस भेगमा पुरुषोत्तम सिंहले वोधगयामा बुद्धमूर्ति सहित गन्धकुटि वनाएको अभिलेखवाट सिद्ध हुन्छ।

विक्रम सम्वत् १४०० पछि कुमाउँ गढवाल, खारी प्रदेश, डोटी प्रदेश खस साम्राज्यबाट स्वतन्त्र भए भने वि.सं. १४५० पछि जुम्ला राज्य बलिराजले (उत्तिम थापाका छोरा र कल्याल वंशको संस्थापक) खोसेपछि खस साम्राज्य बाइसे राज्यमा विघटन भए। खस राज्यको विघटन पछि हिन्दूकरणको प्रभाव बढ्न गयो। राजा हुने परिवारहरु (मल्ल, सिंह, वर्मा, शाही आदि) ठकुरी भए भने कार्कि (कर अधिकृत), थापा (स्थानिय प्रशासक), खड्गा (खड्गधारी सेना), विद्ध, बुढा, बोहरा, राउत, रावल, बस्नेत, महत, भण्डारी, रोकाया आदि सरकारी ओहदामा बस्ने तागाधारी क्षेत्री भए र प्रजाको रुपमा खेति किसानी गर्ने खसहरु मतवाली क्षेत्री भए।

निष्कर्ष

बाऱ्हौं शताब्दीमा कर्नाली प्रस्रवण क्षेत्रमा उदय भएको खस साम्राज्य पन्ध्रौं शताब्दीमा बाइसे राज्यमा विघटन भए पनि खस शासकहरुले गण्डकी प्रदेश हुँदै नेपालमण्डलसम्म शासन गर्न पुग्यो भने पछि पृथ्वीनारायण शाहले वर्तमान नेपालको एकीकरण गरेर आधुनिक नेपाल

राज्यको समेत निर्माण गर्न पुगे । एक वर्ष अगाडि राजा ज्ञानेन्द्रले राजगद्दी त्यागेर गणतन्त्र घोषणा गर्नु अघिसम्म पनि नेपालको शासक खस सम्राट् शाह ठकुरीलाई मानिन्छ । शाह राजतन्त्रको समाप्तिपछि खस शासनको इतिहास पनि सकिन्छ । खस जातिको रुपमा रुपान्तरित ठकुरी, क्षेत्रीहरुले संघीय गणतन्त्र नेपालमा आफ्नो पहिचानको पुन:परिभाषा गर्न खोज्दैछ र आदिवासी जनजातिमा सूचिकृत हुन चाहना गरेको छ । खस जातिको इतिहास हेर्दा नेपालमा यो जाति आदिवासी जनजाति नै हुन आएको छ । मुख्य प्रश्न आदिवासी जनजातिको पहिचान प्राप्त गर्न खोज्नुको तात्पर्य के हो भन्ने कुरा स्पष्ट बाहिर आउन बाँकि छ ।

खस जातिले आदिवासी जनजाति पहिचान सुदृढ गर्न खोज्नुको उद्देश्य हुनसक्छ - खस जातिको गौरव र इतिहास संरक्षण गर्नु, संघीय गणतन्त्र नेपालमा खस संघीय राज्य स्थापना गर्नु र साथै राज्यका सबै अंगमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुरक्षित गर्नु । तर यस खस जातिले शुरु गरेको पहिचानको राजनीतिक खस जातिलाई उच्चतामा पुऱ्याएको वुद्धधर्मलाई पुन: मूल्याङ्कन गर्न बिर्सेमा आफ्नो गौरवलाई प्रकाशमय बनाउन नसकिएला । साथै खस जातिको पहिचानको राजनीतिमा पनि अहम प्रभाव पार्दछ। खस

जाति आदिवासी जनजातिमा समावेश भएपछि नेपालमा आदिवासी जनजातिको जनसंख्या ५५ प्रतिशत (३८ प्रतिशत जनजाति र १७ प्रतिशत खस क्षेत्री) पुग्दछ। यो भनेको यस जनसंख्याले नेपालको राजनीतिमा निर्णायक स्थान ओगट्नेछ। यो समिकरणलाई १३ प्रतिशत बाहुन, १४ प्रतिशत मधेशी र १२ प्रतिशत दलितले कसरी लिने हो अहिले अन्दाज लगाउन सकिदैन। खस जातिले आफ्नो बौद्ध इतिहास प्रति कृतज्ञ भई बुद्धधर्मको विकासमा पनि योगदान दिन थाले नेपालको धार्मिक पहिचानमा पनि ठूलो परिवर्तन आउनेछ र अन्तर्राष्ट्रिय स्थानमा पनि प्रभाव पार्नेछ।

खसहरु बौद्ध थिए, आज पनि अन्य बौद्धहरुले खस पहिचानको अभियानप्रति सकारात्मक नै हुनुपर्छ। साथै खस साम्राज्यमा बौद्ध धर्मको साथै हिन्दूधर्म र मस्तोधर्मलाई पनि सम्मान र उच्च स्थान दिएर धार्मिक सद्भाव र समृद्धि गरेको कुरा पनि बिर्सनुहुन्न। साथै खस साम्राज्यमा धर्मभाणक र सूत्रधरहरुलाई सम्मानित स्थान दिइराखेको कुरा पनि सम्झनुपर्छ।

अन्तमा, नेपालमा जाति, धर्म, भाषा र संस्कृतिको कुरा गर्दा डोरबहादुर विष्टको "भाग्यवाद र विकास" पुस्तकलाई मनन गर्नुपर्दछ। यी नै कुराको आधारमा नेपालमा "आफ्नो

मान्छे" को संस्कृति विकास हुन गई समाज र देश विकास हुन नसकेको हो । नेपाली सबैमा हामी भन्ने भावना कसरी विकास गर्ने भन्ने कुरामा पनि संवेदनशील हुनुपर्छ । वर्णाश्रमी समाजबाट नेपाली नेपाली बीच शंका, विश्वासघाट, भ्रष्टाचार व्याप्त छ । समतामूलक समाज विकास गर्नमा हामी लाग्नुपर्दछ । खस क्षेत्री समाजले ठोस योगदान पुऱ्याउन सक्दछ ।

केही सन्दर्भ ग्रन्थहरु:-

१. सूर्यमणि अधिकारी, खस साम्राज्यको इतिहास, काठमाडौं, २०६१ ।

२. धनवज्र, बज्राचार्य, कर्नाली प्रदेशको ऐतिहासिक रुपरेखा: कर्नाली प्रदेश एक छोटो अध्ययन, जुम्ला, २०२८ ।

३. रामनिवास पाण्डे, मेकिङ्ग आफ मोर्डन नेपाल, नयाँ दिल्ली, ई.सं. १९९७ ।

४. डोरबहादुर विष्ट, फेटालिज्म एण्ड डेभलपमेण्ट, ओरिण्ट लंगमैन, हैदरावाद, ई.सं. १९९१ ।

५. डिल्लीरमण रेग्मी, मिडिभल नेपाल, भाग-१, रुपा कंपनी, दिल्ली, ई.सं. १९६५ ।

६. वालकृष्ण पोखरेल, खस जातिको इतिहास, विराटनगर, २०५५ ।

'नेपालमा खस जाति र बुद्धधर्म' विषयक कार्यपत्रको टिप्पणी

टिप्पणीकार: डा. दिलबहादुर क्षेत्री
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

डा. केशवमानले 'नेपाल खस जाति र बुद्धधर्म' नामक कार्यपत्रमाथि संक्षिप्त टिप्पणी गर्ने अवसर प्रदान गरिएकोमा आयोजकप्रति आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु। प्रस्तुत कार्यपत्र डा. शाक्यले बडो मेहनत एवं खोजपूर्ण अध्ययन गरी लेख्नुभएकोमा उहाँलाई हार्दिक तथा धन्यवाद दिन चाहन्छु।

लेखकले कार्यपत्रलाई भूमिका, खस को हुन् ? खसहरु बौद्ध हुन् र निष्कर्ष गरी पाँच बुँदामा विभक्त गरी लेखेका छन्। यो कार्यपत्र खोजमूलक एवं गहन अध्ययनमा आधारित देखिन्छ। कार्यपत्र प्रस्तोताले आफ्ना मौलिक मान्यताहरु पनि स्थापित गर्न खोजेको पाइन्छ।

अब यहाँ यस कार्यपत्रको सबल र कमजोर पक्षहरुको सन्दर्भमा छोटो चर्चा गर्न चाहन्छु। सबल पक्षको सन्दर्भमा चर्चा गर्दा कार्यपत्र प्रस्तोताबाट खसहरुको उद्गमस्थल एवं नेपालको सन्दर्भमा उनीहरुको ऐतिहासिक थलो कर्णाली प्रदेश, मनुस्मृतिमा उल्लेख भएका कुराहरु, खसमल्ल शासकहरुको शासनकाल, उनीहरुको बुद्धधर्मप्रतिको आस्था, सम्मान एवं सम्बर्द्धनबारे सप्रमाण प्रस्तुत गरिएको छ। खस शासनकालमा कर्णाली प्रस्रवण क्षेत्रमा बुद्धधर्म नै राज्यको धर्म भएको उल्लेख गरिएको छ, जुन सत्य हो। कार्यपत्रको निष्कर्ष खसहरु बौद्ध मतावलम्बी भएकाले उनीहरुको पहिचानको अभियानप्रति बौद्ध मतावलम्बीहरु सकारात्मक हुनुपर्दछ भन्ने रहेका छ।

खस जातिकै मानिसहरु कोही शासक, कोही शासित अनि हिन्दुवादी ब्राह्मणहरुको प्रभावमा परी तागाधारी र मतवाली क्षेत्रीमा रुपान्तरित भएको तथ्य पनि स्पष्ट नै छ। कार्यपत्र प्रस्तोताले आफ्नो कार्यपत्रको निष्कर्ष खण्डमा खस शासकहरुले कर्णाली प्रस्रवण क्षेत्रदेखि गण्डकी प्रदेश हुँदै नेपालमण्डलसम्म शासन गर्न पुग्नुका साथै पृथ्वीनारायण शाह र उनका उत्तराधिकारीको योजनाअनुसार खण्डित मुलुकलाई एकीकरण गरी वर्तमान आधुनिक नेपाल निर्माण

गरेको तथ्य पनि सही रुपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

कार्यपत्रका केही कमजोर पक्षहरु पनि रहेका छन्, जनु स्वाभाविक हो । कार्यपत्रले आफ्ना मान्यतालाई स्थापित गर्ने मूलधार, स्रोत खुलाएको छैन । जसका तथ्यहरुप्रतिको आशंकाको निवारण हुन सकेन ।

कार्यपत्र प्रस्तोताको "....खस जातिकै ठकुरी मध्येको शाह परिवार राजतन्त्रको समाप्तिपछि यो जाति अब नेपालको एउटा जनजाति (Nationality) को रुपमा विद्यमान हुन आएको पनि हो ... संघीय शासन व्यवस्थामा खसान/कर्णाली राज्यको मागको साथै राज्यका सम्पूर्ण अंगमा समानुपातिक समावेशीकरण हुनुपर्ने नारा पनि उठाएका छन्" भन्ने अभिमत उहाँले जिकिर गरेजस्तो सत्य होइन । समानुपातिक तथा समावेशीपनका नारा उठाए तापनि आमरुपमा खसहरुले खसान/कर्णाली राज्यको माग उठाएका छैनन् । आम क्षेत्रीहरुको प्रतिनिधिमूलक संस्थाका रुपमा स्थापित "क्षेत्री समाज नेपाल" जातीय राज्यको विरुद्धमा क्रियाशील समेत छ । सर्वप्रथम "आदिवासी जनजाति" को नेपालको परिभाषा नै गलत छ । आदिवासी र जनजाति एउटै परिभाषा अन्तर्गत पर्दैनन् । कारण आदिवासीहरु जनजाति हुनसक्दछन् तर सबै जनजातिहरु आदिवासी हुन सक्दैनन् । यस सन्दर्भमा

स्वयं जनजातिको वकालत गर्ने विद्वान् परशुराम तामाङलगायतले आदिवासी/जनजातिको सट्टा आदिवासी जाति र जनजाति भनी स्पष्ट उल्लेख गर्नुपर्ने जोडदार माग गर्दैछन् । जातिको आधारमा राज्यको नामाकरणले मिश्रित रुपमा बसोबास गरिरहेका नेपाली समाजका विभिन्न जातजातिहरुका बीचमा रहेको सद्भावलाई बिगारिदिन सक्दछ । त्यसैले राज्यको नामाकरण प्राकृतिक नामका आधारमा गरिनुपर्दछ भन्ने धारणा खस क्षेत्रीहरुको रहेको छ ।

लगभग पाँचौं शताब्दीतिर खस मूलका मानिसहरु कुमाउँबाट पश्चिम नेपाल प्रवेश गर्न थालेको अनुमान हुन्छ भन्ने कार्यपत्र प्रस्तोताको भनाइ पनि तर्कसंगत छैन । किनकि विभिन्न प्रमाणहरुले स्पष्ट पारेका छन् कि खस क्षेत्रीहरु त्यो समयभन्दा धेरै पहिले नेपाल प्रवेश गरेका थिए । विद्वान शेफर खसहरु आर्य जातिका मानिसहरु र काश्मिरी तथा दरदहरु जस्तै भएको तर्क अघि सार्दै उनीहरु महाभारत युद्धकाल (१२००-१४०० ई. पूर्व) तिर सतलज नदीका माथिल्ला भागमा र मानसरोवर लेक वरिपरी बस्ने गरेको उल्लेख गर्दै खसहरुलाई नेपाल र कुमाउँका हिमाली क्षेत्रका वासिन्दा मान्दछन् । (१९५४:५३) ।

इगरमेन्ट खसहरु अशोककालीन एउटा प्रमुख जाति भएको उल्लेख गर्दछन् (१९९१:१४१)। एटकिनसन खसहरुलाई नाग जातिसरह एक बलियो आर्य जाति भएको धारण राख्दै यिनीहरु नेपालको हिमालय पर्वतमालाका विभिन्न भागमा धेरै पहिलेदेखि बसोबास गरेको जाति भनी उल्लेख गर्दछन् (१९७४ :३८०-३९९)। खस सभ्यताको प्राचीनतालाई उजागर गर्दै विद्वान् रत्नाकर देवकोटा भन्दछन्। "सिन्धुघाँटीको सभ्यता र कर्णाली प्रदेशको सभ्यता एउटा मुद्राका दुई पाटा हुन्" (२०६४ :६८)। सिन्धुघाँटीको सभ्यताको अवधिलाई पुरातत्वविद्हरुले, २८०० देखि २२०० ईशापूर्वलाई मानेका छन् (अधिकारी, २०५७:४२)।

यस्तै गरी तल्लो मुस्ताङमा गरिएको उत्खनन् एवं अध्ययनअनुसार पश्चिम एशियाबाट पञ्जाव र काश्मीर हुँदै आर्यजातिका अनेक समूह नवपाषाण युगमै (नवौं-आठौं) शताब्दी ई.पू.तिर) नेपालका उत्तरी पर्वत श्रेणीमा गुफा तथा नदीका किनारमा बसोबास गरेका अवशेषहरु फेला परेको पाइन्छ। ती अवशेषहरु प्राचीन खस जातिसँग सम्बन्धित छन् कि ? भन्ने अभिमत पुरातत्व विभागका पूर्व डेपुटी डाइरेक्टर जनरल तारानन्द मिश्र राख्दछन्। यस अभिमतलाई गहिरिएर नियाल्दा कुमाउँ हुदै नेपालको कर्णाली

प्रस्रवण क्षेत्र प्रवेश गर्ने आर्य जातिका मानिसहरु खसहरु नै भएको तथ्य अब प्रमाणित भइसकेकाले कुनै आशंका गर्नुपर्ने ठाउँ देखिँदैन । अतः यी विविध प्रमाणहरुले प्रमाणित गरिसकेका छन् कि अब खस क्षेत्रीहरु इश्वीको पाँचौं शताब्दीतिर नेपाल प्रवेश गरेको धारणा स्वतः गलत सावित भएको छ ।

कार्यपत्रले खसहरु र दलितहरुलाई अलग समुदाय भनी उल्लेख गर्दै उनीहरु खसहरुभन्दा धेरै पहिलेदेखि नै कर्णाली प्रस्रवण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने अनादिवासी भनी उल्लेख गरेको कुरा तर्कसंगत देखिंदैन । सत्य कुरा के हो भने मूतलः कर्णाली प्रस्रंवण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने आर्य मूलका दलितहरु पनि खस समुदायभित्रकै जाति हुन् । अतः यस प्रमाणले पनि खस समुदाय यस मुलुकको आदिवासी मात्र नभई अनादिवासी हो भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ ।

कार्यपत्र प्रस्तोताले खसहरुलाई बौद्ध भएको जिकिर गर्नुभएको सन्दर्भमा सोचविचार गर्दा खस क्षेत्रीहरु पहिले प्रकृतिपूजक भएको तथ्यलाई बिर्सनु हुँदैन, जसको ज्वलन्त प्रमाणका रुपमा उनीहरुले अद्यावधि वर, पीपल, तुलसी, कुस, दुवोजस्ता वोटविरुवा, घाँस आदि गुफा, नदीनाला, पृथ्वीलाई श्रद्धापूर्वक पुज्ने परम्परालाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

यो पनि तथ्य हो कि खसहरु शाक्य वंशका एक क्षेत्रिय राजकुमार गौतम बुद्धले प्रतिपादन गरेको बुद्ध दर्शन जो बुद्धधर्मको नामले स्थापित छ, त्यसबाट प्रभावित भई उनीहरुले बुद्धधर्मलाई आत्मसात गरेका थिए । स्वयं तत्कालिन खस शासकहरु नै बुद्धधर्म-दर्शनप्रति आकर्षित भएका र उनीहरुबाट बुद्धधर्मलाई नै राज्यको धर्म अपनाइएको हुनाले कर्णाली प्रस्रवण क्षेत्रका खस समुदायका क्षेत्रीहरु बुद्धधर्मका प्रवल अनुयायी बने। कर्णाली प्रस्रवण क्षेत्र अर्थात् खस क्षेत्री शासकहरुको बुद्धधर्म-दर्शनको संरक्षण एवं सम्वर्द्धनमा महत्वपूर्ण योगदान रहेको तथ्य स्पष्ट नै छ । यसो भनिरहँदा यस तथ्यलाई पनि विर्सनु हुँदैन कि खस शासकहरु हिन्दूधर्म दर्शनप्रति पनि त्यत्तिकै सहिष्णु थिए । यस मुलुकमा यसको सभ्यताको आरम्भदेखि नै धार्मिक सहिष्णुता एवं जातीय सद्भाव कायम गर्न लिच्छविवंशी, शाक्यवंशी एवं खसवंशी क्षेत्रीहरुको अहम् भूमिका र योगदान रहेको तथ्य हाम्रो सामू स्पष्ट छ ।

कार्यपत्रका उल्लेख भएअनुसार "कर्णाली प्रस्रवण क्षेत्रमा पश्चिमतिरबाट खसहरु प्रवेश गर्नुअगाडि त्यस क्षेत्रमा मस्तो (मस्टो) मान्ने आदिवासीहरु थिए" भन्ने अभिमत पनि तर्कसंगत देखिँदैन । किनकि मस्टो पुज्ने परम्परा खस समुदायको प्राचीन

र मौलिक परम्परा हो । कर्णाली प्रस्रवण क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने खस समुदाय मूलत: क्षेत्रीहरु नै पहिला भएको हुनाले मस्टो पुज्ने परम्पराबारे अन्यथा सोच्नुपर्ने नै हुँदैन ।

खस जाति विभिन्न कालखण्ड पार गर्दै आउँदा उनीहरु जनजातिको स्तरबाट उठी आदिवासी जातिका रुपमा आफूलाई स्थापित गर्दै राज्यको पुनसंरचना गरी संघीय राज्य कायम गर्दा जातिको आधारमा हुनु हुँदैन भन्ने जोडदार माग गरेको तथ्यलाई बिर्सनु हुँदैन । खस क्षेत्रीहरु विभिन्न जातिको नाममा संघीय राज्यको निर्माण गर्नु भनेको सदियौंदेखि कायम रहेको जातीय सद्भाव, सहिष्णुता र राष्ट्रिय अखण्डतामा खलल पुऱ्याउनु हो भन्ने दृढ मान्यता राख्दछन् । आफ्नो दृढ धारणाप्रति सबै राष्ट्रवादी, देशभक्त नेपाली आदिवासी जाति एवं जनजातिहरु सहमत हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दै संघीय राज्यहरु पनि सबै नेपालीका आफ्ना राज्य हुन् भन्ने व्यवस्था होस् भन्ने आग्रह समेत गर्दछन् ।

निष्कर्ष

"खसहरु बौद्ध थिए, आज पनि अन्य बौद्धहरुले खस पहिचानको अभियानप्रति सकारात्मक नै हुनुपर्छ.....खस

साम्राज्यमा बुद्धधर्मको साथै हिन्दूधर्मलाई पनि सम्मान र उच्चस्थान दिएर धार्मिक सद्भाव र समृद्धि गरेको कुरा बिर्सनु हुन्न....।" भन्ने कार्यपत्र प्रस्तोताको अभिमत सही र मननयोग्य ठहर्दछ। यहाँ स्मरण गर्नुपर्ने सत्य के हो भने हिन्दू तथा बुद्धधर्म दर्शनको प्रभावमा आउनुपूर्व खसहरु प्रकृति पूजक नै हुन् जुन माथि नै चर्चा गरिसकिएको छ। कर्णाली प्रस्रवण क्षेत्रका खस शासकहरु बुद्धधर्म दर्शनको प्रभावमा आएपछि खस शासकहरु नै बुद्ध-दर्शन (धर्म) का प्रवल उपासक बने र अन्ततः उनीहरुले बुद्धधर्मलाई नै राज्य धर्मका रुपमा स्थापित गरे। राज्यले अपनाएको धर्म नै जनताको पनि धर्म बन्न पुगेकाले समग्रतामा खस क्षेत्रहरु पनि बुद्धधर्मानुयायी बनेको सत्य हो। बुद्धधर्मका प्रणेता स्वयं सिद्धार्थ गौतम क्षेत्री कुलमा एक महान् दार्शनिक भएका, नेपाल स्वयं नै बुद्धधर्म दर्शनको जन्मभूमि भएको साथै त्यो दर्शन नै अन्ततः धर्मका रुपमा स्थापित भएकोले सम्पूर्ण क्षेत्रीहरु एवं समग्रमा नेपालीहरुले बुद्धधर्म दर्शनप्रति गौरव गर्नुपर्दछ। यो उनीहरुको परम कर्तव्य र दायित्व पनि हो। तर धर्म व्यक्तिगत आस्थाको कुरा भएको कारण कसैले जबर्जस्तीरुपमा कसैलाई पनि लाद्न मिल्दैन। धर्मनिरपेक्षताको अर्थ यही हो।

एक अकाट्य सत्य हो पनि हो कि केही समय यता आएर यस मुलुकका महत्वपूर्ण एवं नेपाली समाज र संस्कृतिका सम्वाहक बुद्ध एवं हिन्दूधर्मका अनुयायीहरु बीच वैमनस्यता र कटुतापूर्ण परिवेश तयार गरी आफ्नो निहित स्वार्थ पूर्ति गर्ने राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय षडयन्त्रपूर्ण प्रपञ्चहरु भइरहेका छन्। यसतर्फ सबै नेपालीहरु मूलतः हिन्दू तथा बौद्धमार्गीहरुले आफूभित्र रहेका अन्धपरम्परावादी सोच र चिन्तनबाट माथि उठी आपसिक सद्भाव, सहिष्णुता, सहअस्तित्व र समन्वय गरी अघि बढ्नु जरुरी छ। सनातन हिन्दूधर्म पनि नेपालीको मौलिक संस्कार र संस्कृतिका रुपमा स्थापित भइसकेकाले बौद्धमार्गीहरु बुद्धले प्रतिपादन गरेको मूल्य, मान्यता र दर्शनप्रति संवेदनशील हुनु जरुरी छ भने हिन्दूहरु पनि अतिवादको चक्रव्यूहबाट माथि उठ्नैपर्दछ। यी दुबै (हिन्दू एवं बौद्ध) धर्म-दर्शनका अनुयायीहरु समयसापेक्ष बन्दै आपसमा वैमनस्यता र कटुता होइन आत्मीयता र सहअस्तित्वको मर्मलाई आत्मसात् गर्न सके युगौंदेखि कायम रहँदै आएको सहअस्तित्व, धार्मिक सहिष्णुता एवं जातीय सद्भावले निरन्तरता पाउने मात्र नभई अस्तित्वमा रहेका सबै धर्म समुदायलाई पनि आपसी आत्मीयता र राष्ट्रियताका निम्ति मार्गनिर्देशन समेत बन्न जाने कुरामा दुई मत नहोला।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, सूर्यमणि, विश्व ईतिहासको रुपरेखा, काठमाडौं : भुँडिपुराण, २०५७ ।
- इगरमोण्ट, द इयर अफ बुद्धज महापरिनिर्वाण, द डेटिङ अफ द हिस्टोरिकल बुद्ध, १९९१ ।
- एटकिन्सन, इ.टी., कुमाउ हिल्स, दिल्ली: कस्मो पब्लिकेशन, १९७४ ।
- तामाङ, परशुराम, नयाँ संविधान र अल्पसंख्यक आदिवासी, जनजाति, काठमाडौं : विविध पुस्तक भण्डार, २०६६ ।
- देवकोटा, रत्नाकार, बृहत जुम्ला राज्यको ऐतिहासिक विवेचना, काठमाडौं : कुमार खड्ग प्राइभेट स्टडिज, २०६४ ।
- मिश्र, तारानन्द, "सुर्खेत क्षेत्रको राजनैतिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक इतिहास", प्राचीन नेपाल, संख्या १५७, पुरातत्व विभाग, २०६१ ।
- शेफल, रोवर्ट, एथ्नोग्राफी अफ एन्सिएण्ट इण्डिया, विज्वेडन, १९५४ ।

आर्थिक सहयोग

प्रथम संस्करण : १००० प्रति – सुचित्रमान शाक्य
द्वितिय संस्करण : १००० प्रति – सुचित्रमान शाक्य
तृतिय संस्करण : १००० प्रति – डा. केशवमान शाक्य
चौथौं संस्करण : १००० प्रति – अशोकनन्द बज्राचार्य

केन्द्रीय कार्यकारिणी सदस्य						
१४	सदस्य	पुष्पराजन शाक्य	मरुबही, काठमाडौं	४४२६०८६५	९८४१४३३८५६	-
१५	सदस्य	डा. अनुप श्रेष्ठाचार्य	फसिकेव, काठमाडौं	४२५९०९२	९८४१२७८९३५	anoopshrdr@gmail.com
१६	सदस्य	भिक्षुणी केशावती	धर्मकीर्ति विहार, श्री:घ	४२५९४६६	९८४१४८८३३१	
१७	सदस्य	नविन चित्रकार	बागबजार, काठमाडौं	४२२३८०४	९८४१४३९१५०	
१८	सदस्य	मुनिन्द्ररत्न वज्राचार्य	बनस्थलीमार्ग, स्वयम्भु, काठ.	४२७७५९९	९८४९४६४६०९	
१९	सदस्य	गमप्रसाद गुरुङ	वेशीसहर, लमजुङ			
२०	सदस्य	सिद्धिवास सायमी	सानोभऱ्याङ, काठमाडौं		९८५१०३२३४९	
	संस्थागत सदस्य					
२१	सदस्य	सुजाता मानन्धर	त्यौड, असन, काठमाडौं	४२५४२८६	९८४९६२२७२५	
२२	सदस्य	सानुराजा शाक्य	ल.पु.हखा ललितपुर			
	प्रवेश सदस्य					
२३	प्र.नं.२	महावीरप्रसाद चौधरी	सप्तरी		९७४८२४६३३	
२४	प्र.नं.३	पद्मसुन्दर शाक्य	इनाचो, भक्तपुर	६६१०७४२	९८४१५९०३४४	pdmsndrskya@hotmail.com
२५	गण्डकी	वीरसिंह घले	भोटेओडार, लमजुङ		९८४६४२७१२५	
२६	प्र.नं.५	सुवर्णमुनी शाक्य	सिद्धार्थनगर		९८४७०६०५४३	
२७	कर्णाली	मानबहादुर चौधरी	सुर्खेत		९८४४८८२३७०	
२८	सु.प.	नरबहादुर गुरुङ	तीनघरे, इचंगु	४२८७१३०	९८४१२४२७१८	
२९	मनोनीत सदस्य	भिक्षु भद्दिय महास्थविर				
३०	मनोनीत सदस्य	देउबहादुर रानामगर				



सूचना

यो पुस्तक धर्मदान स्वरुप नि:शुल्क वितरण गरिएको छ । यस पुस्तकको महत्वलाई ध्यान दिँदै यसको पाँचौ संस्करण निकट भविष्यमा प्रकाशीत हुने हुँदा प्रायोजन गर्न ईच्छुक बौद्ध संघसंस्था एवं उपासक उपासिकाले धर्मादय सभामा सम्पर्क राख्नुहुन अनुरोध गर्दछौं । यस पुस्तकको प्रकाशन निम्नानुसार भएको हुँदा प्रायोजकहरुलाई हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दै उहाँहरुको सुस्वास्थ्य तथा दीर्घायूको मङ्गलमय कामना व्यक्त गर्दछौं ।

प्रथम संस्करण : १००० प्रति - दाता श्री सुचित्रमान शाक्य - वि.सं. २०६६

द्वितिय संस्करण : १००० प्रति - दाता श्री सुचित्रमान शाक्य - वि.सं. २०६९

तृतिय संस्करण : १००० प्रति- दाता श्री डा. केशवमान शाक्य- वि.सं. २०७३

चतुर्थ संस्करण : १००० प्रति - दाता श्री अशोकनन्द बज्राचार्य - वि.सं. २०७५

धर्मोदय सभा
पो.ब.नं. ४०५३
बुद्धविहार, भृकुटी मण्डप
काठमाडौं, नेपाल ।

मिति : २०७५ चैत्र २३ गते